

ג. קרסל / במחיצת ראשוני האוניברסיטה

(עם שנת הארבעים לייסודה)

א

האוניברסיטה העברית נפתחה, כידוע, רשמית ב' בניסן תרפ"ה (1.4.1965), אולם ראשיתה חלה כשנתיים לפני כן. המכון לחימיה החל בעבודתו ב־1923 בראשותו של פרופ' א. פודור — הפרופסור הראשון — וכשנה לאחר מכן החלו פעולותיהם של שאר שני המכונים: למדעי היהדות ולמיקרוביולוגיה. ברם העיקרי בשלושת המכונים, שהיה צריך להיות חידושה של אוניברסיטה עברית בירושלים היה המכון למדעי היהדות, שפתיחתו הרשמית נתקיימה כמה חודשים לפני פתיחתה החגיגית של האוניברסיטה — בכ"ה בכסלו תרפ"ה (22.12.1924). בדבריהם של ראשוני המכון אנו שומעים בפירוט רב ובבהירות יתר על המגמות המפעמות לבותיהם של חלוצים ראשונים אלה, שכולם כבר בעולם האמת ולא זכו לראות בשגשוג מפעלם מקץ ארבעים שנה. לאחר ארבעים שנה מקבלים דבריהם משמעות מיוחדת, שעל כן הותוותה הדרך לאחד המפעלים המדעיים והתרבותיים הגדולים ביותר של עמנו בעת החדשה ובארץ־ישראל.

השושבין הראשי והעיקרי בהקמתה של האוניברסיטה היה ד"ר יהודה ליב מגנס. משהגיע ארצה ב־1923 היתה מאחוריו פעילות רבגונית בתחומיה של יהדות אמריקה, שלא ראה בה ברכה יתירה. לאחר מכן דומה ונואש לחלוטין מפעילות בארץ מולדתו והתמסר למפעל האוניברסיטה העברית. שמראשית צעדיה קשורה היא באלפי נימים באישיותו הדינאמית וברוחו. לא קל לנו לשער היום עצום הנוקפפורמיות שבכל עצמו של מגנס. הוא היה גידולה של התנועה הריפורמית בארצות־הברית, שהיתה קיצונית בהרבה מאם הורתה בגרמניה. בייחוד התבטאה קיצוניות זו בהתנגדות חריפה לציונות ולתנועה הלאומית. עריסת הרבנות הריפורמית עמדה בבית־המדרש המרכזי שלה בסינסינאטי וראשיה — תחילה יצחק מאיר וייז ולאחר מכן קויפמן קוהלר.

הרבה מחקרים נתפרסמו בזמן האחרון על יחסו של וייז לציונות וצר ביותר שמבחינה זו קופח קוהלר, שעלה בהרבה על וייז, הן בעומק ידיעותיו והיקפן וכן באישותו המזהירה. מכל מקום פרץ לפני כששים שנה במוסד זה מרד של מורים ועובדים מדעיים, שהצהירו בגלוי, שעל אף זיקתם לריפורמה, קשורים הם בכל נימי נשמתם בציונות. במורדים אלה היו בין היתר שניים, שזכו לאחר מכן להיות מראשוני האוניברסיטה העברית בירושלים: מרד — יום טוב (מארס ליאופולד) מרגליות, ויהודה ליב מגנס. כל המורדים התפטרו מעבודתם המדעית במוסד והתפטרו עוררה אז הדים עצומים בכל רחבי אמריקה.

החבורה התפטרה לאחר מכן על פני כל אמריקה — מי להמשך פעלו המדעי, ומי לפעילות ציבורית. בתחום האחרון עשה הרבה מגנס (בין היתר ניסה להקים קהילה מאורגנת בניר־יורק, נסיון שלא האריך ימים מרובים), ומשהגיע לארץ והחל לעשות באוניברסיטה, ודאי שהיה לו פיצוי נאות לכשלונותיו ומאבקיו הקודמים בארצות־הברית.

מתוך נסיבות אלה מסתברים דבריו הנרגשים של מגנס באותו מעמד חגיגי של פתיחת המכון למדעי היהדות. לאחר ברכת שהחיינו ואזכרת האישים שעשו למען האוניברסיטה, ובראשם ד"ר חיים וייצמן ז"ל, הוא בא להגדיר את מגמת המוסד הקם על תילו לאחר חלום של דורות.

ב

„האוניברסיטה העברית בירושלים מוקדשת היא לגמרי לרדיפה אחרי האמת בלי נטיה לאיזה צד ובלי משפט קדום” — בדברים אלה פותח מגנס את החלק הנוגע למחותה ומשמעותה של האוניברסיטה. ברם לא בכך חידושה של האוניברסיטה העברית, שעל כן דוגלת במושכל ראשון זה כל אוניברסיטה בעולם. אולם עיקרון זה צמוד לעיקר החידוש, שהוא בירור מהות היהדות ללא כל פניות: „באים אנו ליצור מקום שיכולים להתגדר בו כל אלה ששואפים לברר את היהדות, מקום קדוש, מקדש־מעט, ללמוד וללמד בו, בלי פחד ובלי שנאה, את כל מה שהיהדות עשתה ויצרה מזמן התנ"ך ועד ימינו אלה. את בירור היהדות, את האמת בנוגע ליהדות, אומרים אנו להשיג אותם בדרך המחקר ובשיטה מדעית. כמו שאבותינו חקרו ודרשו במקורותיה של היהדות לפי השיטות המקובלות אצלם, ככה באים אנו, בני דור אחרון, להשתמש באמצעים מודרניים ובכל המכשירים שיכול המדע להמציא אותם לידינו. וכמו

אבותינו, גם אנו, רוצים ללמד תורה לשמה, תורה לשם שמים. חפצים אנו להחזיר את המדע לישנו. התורה איננה קרדום לחפור בו — — —”.

כאן מקופלת תורה לשמה, שכל הנעשה באוניברסיטה לאחר-מכן בתחומי מדעי היהדות, אינו אלא העתק הדברים לשפת המעשה. ודאי, שלא הכול הלך כשורה גם כאן. אנו יודעים, ששליטי האוניברסיטה של אז דגלו בתחום חקר המקרא באורתודוקסיה, ומכאן ליבוטיו של החכם הדגול פרופ' צבי פרידמאן ז"ל בעניין קבלת קתידרה זו. ידוע, שלא ידו של מגנס היתה בכך. ואם כי למדנו במשך השנים מתוך נסיונו הרב, שחקר של תחום מסויים בחיי הרוח אינו ניתן בקלות להידחס לאפיק של „אובייקטיביות מדעית“, מכל מקום ניתן כאן פורקן למעמסה הכבדה שרבעה אז על מדעי היהדות — המגמה האפולור-גיטית, שמוצאה ממערב וכל עיקרה, לעתים קרובות, הפיכת העיקר לספל והספל לעיקר, לרבות זיופים מדעת ושלא מדעת לצורך המגמה (הדוגמאות ידועות לכל המצוי, ולוא אך במקצת אצל מקצוע זה). ואכן הדגמה, הייתי אומר טראגית, לליבוטיו ראשית של האוניברסיטה העברית בענין האובייקטיביות המדעית בכלל וביחוד בזה הנוגע בחקר המקרא, הם השיעורים למקרא של פרופ' מרדכי יוסטוב מרגליות.

הזכרנו לעיל את מרגליות בחבורת המורדים בריפורמה, חבורה שדגלה בציונות. ברם אין דבר זה אלא בבחינת פרט אחד מרבים בכלל חייו ופעלו של מרגליות. הוא לא היה רב אלא „סתם“ תלמיד-חכם גדול וללא כל ספק גדול חוקר-המקרא היהודיים בארצות-הברית. עיקר התמחותו היה תרגום השבעים ושנים רבות עסק בשיחור נוסחו המקורי. מומחה היה גם לתלמוד (חיבר דקדוק לתלמוד בבלי) ולשאר מקצועות היהדות. אך עיקר העיקרים בו זיקתו היתה לעברית ולספרותה בכל הדורות, שלא בכדי היה בנו של יצחק מרגליות, מהחלוצים הראשונים בתחום ספריקריאה עבריים לילדים ונוער (ספרו שהיה פעם מפורסם ביותר: „סיפורי ישורון“). חיבר עוד ספרים וכן השתתף ב„המגיד“, „השחר“ ועוד). פירסומו של מרדכי יוסטוב מרגליות כחוקר מקרא היה גדול ומשום כך נקרא על ידי מגנס לפתוח את קתידרת המקרא באוניברסיטה. אולם הוא לא לימד מקרא ממש, שלכך כנראה לא הגיעה עוד השעה, אלא הירצה על תרגומי המקרא (בנושא זה הוציא ספר פופולארי חשוב באנגלית, שראוי היה להוציאו בעברית). תרגום השבעים לספר יהושע (על הוצאתו של תרגום זה טרח כל ימיו. עד פטירתו יצאו ארבעה חלקים המגיעים אך עד פרק יט, פסוק לח) וכן לימד יוונית למתחילים (אחר כך בא במקומו משה שוואבה ז"ל) וכן לימד את תורת הניקוד. והרי מרגליות פורשן מקרא היה, (אברהם כהנא כלל בפירושו המדעי את פירושו של מרגליות לצפניה ומלאכי)! אולם כנראה שלמקרא עצמו לא ניתן לו לגשת ורק בדרך עקיפין בא אצלו. מכלמקום ניתנת לשער ריגשתו של מרגליות בבואו לפתוח בירושלים ובאוניברסיטה העברית סידרת שיעורים על המקרא ובעברית.

ג

„יתד במקום הקודש“ נקראת הרצאת הפתיחה של מרגליות ומובנת ברכת שהחיינו בפיו, שבוודאי ריחפה לפניו דמותו של קוהלר בסינסינאטי, שכל ה„עסק“ הזה כאותו מעמד בירושלים עתה היה בעיניו פסול לחלוטין. „ראשית כל השבח לאלהי ישראל שהגיעני לזמן הזה וזכורים לטוב האנשים המצוינים, שעל ידיהם נתגלגלה הזכות הזאת לי לשרת במקום הזה — — — המקום הזה שאנו צומדים עליו, הר הצופים — לפי הקבלה — שמשם היו רואים את בית-המקדש, יהיה לנו למקדש מעט והמכון הזה אשר אנו מחנכים בימי החנוכה האלה יהיה יתד במקום הקודש, יתד נאמנה בל תמוש לנצח לחזק אהלה של תורה — כי המקום הזה מוקדש לתורה לשמה“.

וכך מטייל מרגליות במרחבי מורשתנו העשירה, שלה הוא מבקש לתקוע כאן יתד ואף הוא מגיע למגמתה הכללית של האוניברסיטה, שמכון זה, לפי שעה, ביטוייה הנאמן ביותר: „המכון למדעי היהדות פה על הר הצופים צופה (הפיזור במקור) לעתידות, לביורר היהדות על-ידי התיחסות אל כל צמדעים הכלליים שאליהם מכוונים המכונים שכבר העמידו סביבותינו ושעתידים להיווסד. אל נא נבדיל בין קודש לחול. החול גם הוא אפשר שישוב קודש אם אך מטרתו תהיה קדושה, טהורה מכל התרגונויות וחפשויות מדומה ומכוונת רק אל האמת, שהיא אחת ומיוחדת כמו הקודש ברוך הוא שהיא חותמו ושהוא חותמה. היתד באוהל הזה הכולל, הוא המכון למדעי היהדות — הוא לביורר מושגי היהדות“. ואין צריך לעיין מדבר על התנ"ך ולשונו, היא העברית שזכינו והיא עתה מדוברת על ידי תינוקות שובת בית-רבן. ומכאן אך כפסע לתיקון לימוד התנ"ך כאן בארץ ועל ידינו אנו היהודים: „אם לא נבנה

בנין למדעי היהדות על יסוד היסודות, הוא התנ"ך, הוא עמלו בוניו בו. נחלתנו כמעט שנהפכה לזרים — אבל הזרים שיחתו את תאורה. פה המקום היחידי בעולם להחזיר את העטרה לישנה. פה המקום שתרבות יהודית עומדת להתפתח. פה המקום שאפשר לנו להסתלק מכל השפעה חיצונית בפירוש התנ"ך, שהוא בא לידינו על ידי רוח הקודש שפעלה ופעמה רק בארץ, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".

הגימה החדשה הנשמעת כאן, מפי איש שחקר היהדות עיסוקו כל הימים, בענין הזיקה מחוייבת המציאות בין היהודי והעולם, כבר אינה עוד בגדר של חידוש אצל פרופסור ראשון אחר, שתחום מחקרו התלמוד. אולם אף הוא הקדיש לא מעט מחקרים לשם קביעת היהדות במסגרת הסביבה והדורות. הכוונה לר' יחיאל מיכל הכהן גוטמאן, הראשון בפרופסורים לתלמוד באוניברסיטה העברית ובעל הספר הקלאסי, ליד מחקרים אחרים בעברית ובשאר לשונות, "מפתח התלמוד" (בן כמה וכמה חלקים). בן הונגריה היה, חניך בית המדרש לרבנים בבודאפסט, ולאחר מכן פרופסור לתלמוד באותו מוסד וכן בבית המדרש לרבנים הנודע בברלין ובסוף ימיו ראש בית המדרש לרבנים בבודאפסט.

גוטמאן היה בקבוצה המצומצמת של חכמי ישראל באירופה המערבית בכלל, ובהונגריה בפרט, שלשונו העברית היתה לשון כתיבתם העיקרית, דבר לא נפרץ ביותר במערב, גם אם הנושא היה התלמוד, שדומה ועברית היא הלשון הטבעית למחקרו. נושאי שיעוריו בירושלים היו קודם כל: "היחס הדתי והמשפטי בין ישראל לעמים בתקופת התנאים והאמוראים", ורק לאחר מכן: סוגיות תלמודיות ופרקים ממבוא ההלכה והמדרש. בהרצאת הפתיחה בנושא הראשון הוא קובע כללים לחקר מדעי של הבנייה תוך הדגשת חשיבותה ולבסוף אינו מתאפק אף חוקר "מקצועי" כגוטמאן, שהסוגיה התלמודית נספגה בכל ישותו, ואף הוא גולש לתחום הריגשה בדברו על התלמוד: "התלמוד ממציא חומר חשוב לבית המדרש של מקצועות שונים; מוכשר הוא להביא תועלת רוחנית ונפשית לדורשיו; מתבקש הוא להתבוננות עמוקה ולחקרי חכמי לב". ברם ליד ריגשה זו הוא מדבר על האובייקטיביות, שאינה מאשימה ואף לא מהללת אלא אך חוקרת את הדברים כהווייתם: "התלמוד אינו מתבקש לפסקדינו של שופט זמננו; קובץ ספרותי בן אלפיים שנה אין להושיבו על ספסל הנאשמים. אפילו אותם הדוקומנטים שאינם מוצאים חן בעינינו מחכים להתבוננותו של ההיסטוריון ולא לגורדינו של השופט". ואכן קיים חכם זה אמת זו בכל מחקריו, שלמולנו כתובים הם עברית והם בני הישג לקוראי עברית, ומכלישכן לתלמידי חכמים. הרגילים שעברית היא לשונן הטבעית של סוגיות מעין אלה.

ד

ונסיים דברינו על הראשונים באחרון שבהם, בן הונגריה אף הוא, צעיר החבורה, שלא היה כמקצועו לציון החידוש באוניברסיטה העברית החדשה בירושלים, הלא הוא פרופ' שמואל קליין, בעל הקתידרה לידיעת ארץ ישראל וחקירתה. עדיין לא מלאו לו אז ארבעים וכבר נודע בעולם כחוקר מובהק של הטופוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל ומחקריו בעברית, ובכמה לשונות אחרות מילאו במשך עשרות בשנים את מיטב האכסניות הספרותיות והמדעיות בעולם. לפי מקצועו היה רבן של קהילות חרדיות בבוסניה, הונגריה וסלובקיה, וזכור לטוב צבי לוקצ'בסקי הי"ד, שניספה בשואה, שתיאר פעם את הרב הזה בנובורזמקי (צ'כיה לאחר מלחמת העולם הראשונה). הוא ביקר אצלו ומצא את הרב שקוע בבירור "שאלת" כשרותו של עוף שהוחזק בידי אשה באותה עיר. קשה היה לו לתפוס כיצד יושב חכם זה, שנודע בעולם במחקר הארץ שלו ועוסק בעיירה בענייני טרפות, ברם לא ארכו הימים והוא היה כראשוני הקרואים וברגת פרופסור להורות מקצוע זה, שבו סלל גתיבות כאן, אם במישרין על ידי תלמידיו ואם בעקיפין על ידי מחקריו, לידיעה מובהקת של הארץ.

ולא היה רב זה יחיד בהונגריה היושב בעיירה קטנה באותה ארץ ורוחו משוטטת על פני נופי ארצנו, גבעותיה ועמקיה. היה עוד אחד, קשיש ממנו, גאון במקצועו, הלא הוא עמנואל לעף, רבה של סגדין, שכתב את הספר הקלאסי לדורות מרובים ובן כמה חלקים על הצמחייה בארצנו בלא לראותה במו עיניו! וסיפר קליין לא אחת כיצד הושפע בנטייתו זו לחקר הארץ על ידי מורו ורבו בבית המדרש לרבנים החרדי בברלין רבי צבי הילדסהיימר, שפירסם מחקר גרמני חשוב על גבולות הארץ, שתלמידו הרחיבו והעמיקו לאחר שנים. רבה של נובורזמקי נכנס במרץ רב לעניין זה ואנו שומעים על הדרישות שהציג לתלמידיו ושומעיו: "כל תלמיד צריך שיהיה לו תנ"ך שלם ומפת ארץ ישראל ונחוץ שכל אחד יתעסק באותה פרשה שהשיעור מוסב עליה עוד לפני בואו אל ההרצאה. בתחילת השיעור תהיה חזרה על הענין שעליו דובר בשעה הקודמת. כל מי שיש לו ידיעה בתנ"ך מוכשר לקחת חלק בשיעור הזה" (הפיזור וההדגשה במקור).

ואכן, עם ראשית הופעתו של מקצוע זה באוניברסיטה החלו לנהור לשיעורי פרופ' קליין המון שומעים.

צבונות הספרים

ירושת עיניים *

ספרו החדש של איתמר יעוויקסט "ירושת עיניים" הוא מחזור שירים כדוגמת ספר שיריו הקודם, הזכור לנו לטוב, "נוף בעשן". בחלקם עומדים השירים הבודדים בזכות עצמם, אבל המחזור בשלימותו הוא חטיבה אורגנית אחת, שרושמה הכולל עולה על סכום הרשמים של כל השירים הבודדים יחדיו. מה שאוגד את השירים אינו "עלילה" כלשהי, כי אם האווירה המיוחדת, דרכי הסימולת והנושאים הליריים המעובדים בשיטת התשלובת והחזרה מתוך ואריאציה כמו ביצירה מוסיקלית. וכמו בקומפוזיציה מוסיקלית, שיש בה עליות וירידות, מתח והרפיה, כן מצויים ב"ירושת עיניים" שירישיא הכוללים בין איראלו שירים חיוורים במקצת; תפקידם של האחרונים הוא בעיקר פונקציונלי בתוך מיכלול היצירה. אם נמשיך בדימוי, הרי אין זאת מוסיקה סימפונית, כי אם מוסיקה קאמרית, מינורית ועדינה. הטרוםבונות הכבדות, הצוצרות התרועה וכלי ההקשה הרעשניים נעדרים כליל בתזמורו של יעוויקסט, ולעתים עלינו לעצור את הנשימה כדי לקלוט היטב את הפיאניסימו האופייני למנגינותיו של משורר מאופק זה. עם זאת נשמר יעוויקסט מן המתקיות האורבת למשוררים מסוגו, כפי שכבר ב"נוף בעשן" (המכונה "פרקי ברגנבלגן") ידע להישמר מן הפאתוס, מן הריתוריקה ומן הסנטימנטאליות, שבהם עלולים להיכשל משוררי השואה.

הנושא הראשי בספר החדש הוא מות האב ומה שמשתלשל מכך: התמודדות עם הירושה התרבותית, עם זכרונות ילדות, עם בית המשפחה, עם ביתו של המשורר עצמו, עם הולדת הבת וצמיחתה — אב, אם / רעיה ובת". בניגוד למרבית השירה המודרנית, העומדת בסימן הניתוק מבית האב, בסימן תלישות, מודגשת פה ההמשכיות והרוח המשפחתית: "אבי השורש באדמה / אני העץ / החרד אלי פרי —". מובאה זו היא התחלה של שיר קצר, וזה המשכו: "עופות יושבים עם ערב / על ראשי / וסופות / ואני שח אלי שורש" (כל הסירוגים ברשימה זו מאת המעתיק). העופות האלה אינם קישוט בעלמא כדי להשלים את ציור העץ, אלא — כפי שנראה להלן — אחד מסמלי היסוד של הספר, ומשמעותם: נדידה, חלופיות, מוות. המשורר העץ אינו מוכן להסתפק בכך שיהיה צינור להעברת הירושה הביולוגית והתרבותית; לא רק "אלי פרי" הוא חרד, כי אם גם אל קימו האינדיבידואלי,

* מחזור שירים מאת איתמר יעוויקסט, עקר, 1965.

משום כך שינה במקצת החכם את צורת השיעורים ואף את תוכנם. ומן העניין להביא כאן קטע על כך, האופייני ביותר והיוצא למד על האקלים התרבותי-הרוחני בארץ בכלל, ובירושלים בפרט, בימים ההם שמלפני ארבעים שנה:

"בהתאם לתעודות המכון למדעי היהדות, שצריך להיות, בפרט בשנים הראשונות לקיומו, מכון לחקירה מדעית (ההדגשה במקור), הכרזתי לפני פתיחת הזמן הראשון על שני שיעורים סמינריים ניים ועל שיעור אחד לקהל הרחב. חשבתי שמספר השומעים לא יהיה יותר מעשרים ויהיה אפשר לעבור עמהם בסמינריון עבודת-חקירה, באופן שהם בעצמם ישתתפו בה. אמנם הבקשות ליכנס למכון באו במספר גדול ובפרט היתה התענינות לחוקי הארץ' כל כך מרובה, שהוכרחתי לנסות מהתכנית הנזכרת והתחלתי את שיעורי בשלוש הרצאות פומביות — — אחרי עבור כשלושה שבועות, שבינתיים היתה לי ההזדמנות להכיר אחדים מן השומעים בתור אנשים שיש בהם כשרון לעבודה מדעית, בחרתי מתוכם שמונה והתחלתי בתרגיל סמינריני מיוחד — — —".

(השנה בערב פסח מלאו עשרים וחמש שנה לפטירתו של פרופ' ש. קליין וצר ביותר שאיש לא הזכיר לו טובה ולברכה. וראוי היה הדבר להיעשות, שכן אם נעשה מקצוע זה נחלת הרבים ומהמפותחים ביותר בארץ, הרי קליין הוא ללא כל הגזמה מניח יסודותיו המדעיים).

ואל ישתאו עתה על העברית של אז, הנראית לנו היום לא מעט משונה, שהרי אין להסיח את הדעת מכך שזוהי לא רק עברית מלפני ארבעים שנה אלא יש גם לזכור שאותם פרופסורים באו מארצות, שהדיבור העברי החי לא היה מורגל בפהם, וכן, והוא העיקר, זוהי הפעם הראשונה שאלה הירצו באוניברסיטה עברית. על כן נחזיק טובה ותודה לאלה שהניחו יסודות לאוניברסיטה, שמקץ ארבעים שנה היא קיימת על מכוניה והפקולטות שלה, והקימה תלמידים לרוב, ומביניהם מורים ופרופסורים, ועוד ידה נטויה.